

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2023-1-2.21>

Северюков Д. Г.,
доктор юридичних наук, професор
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-4106-6375

Коцупал І. В.,
студент
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0006-3916-1233

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ЗАХИСТУ ДЕМОКРАТІЇ У МІЖВОЄННІЙ ЄВРОПІ

HISTORICAL EXPERIENCE OF DEFENDING DEMOCRACY IN INTERWAR EUROPE

У роботі було досліджено законодавство різних держав міжвоєнної Європи у сфері протидії різним екстремістським рухам у яких знайшла відображення концепція войовничої демократії. Зазначено, що актуальність теми була зумовлена сучасними викликами, які постали перед демократичним світом та Україною зокрема, а також неналежним рівнем дослідження цього питання у вітчизняній науці. Під зазначеними викликами варто розуміти застосування політичних партій, як інструментів дестабілізації внутрішньої ситуації, використовуючи принцип законності у своїй діяльності. Методологічною основою дослідження є загальнонауковий діалектичний метод пізнання явищ політичної реальності та конституційного права через їх історичний розвиток з урахуванням принципу історизму. Досліджено, як войовнича демократія може бути застосована проти політичних партій, що несуть небезпеку для конституційного режиму та практичне відображення у нормах законодавства. Розкрито сутність концепції войовничої демократії та висвітлено проблемні питання, які стосуються її реалізації на практиці. Зазначено, що для законів Європейських країн міжвоєнної доби, націлених на забезпечення національної безпеки, характерна низка спільних ознак. Наведено перелік відповідних ознак з перерахуванням законів конкретних держав, де відповідна спільна риса була виявлена. Було виявлено та роз'яснено певні проблемні питання, що стосуються цих ознак. Звернута увага на законодавство Чехословаччини, як одне з найкращих даного періоду. Зокрема, було проаналізовано три основні закони 1923, 1933, 1936 рр. Констатовано, що певні норми наведених законів доречно застосувати як вже наявну практику для вітчизняного законодавця. Зауважено, що згадані закони Чехословаччини відверто обмежували громадянські права, проте було пояснено, що подібні дії були зумовлені викликами, поставленими перед державою.

Ключові слова: автократія, войовнича демократія, політичний плюралізм, верховенство права, національна безпека, конституціоналізм, міжвоєнна Європа.

Introduction. Our aim with this paper was to examine the anti-extremist legislation in interwar Europe across different states. Common for all mentioned legal acts is existence and implementation of the concept of militant democracy.

Purpose. The significance of the chosen topic stemmed from the contemporary challenges encountered by the global democratic community. One of the is the exploitation of political parties as tools for destabilizing the internal situation while maintaining a façade of legality and abusing the principle of political pluralism – a fundamental postulate of the democratic regimes themselves.

Methods. We analyzed political reality phenomena and constitutional law, considering their historical development and the principle of historicism with the use of a comprehensive and dialectical approach

Results. The present study confirmed the findings about the application of militant democracy against political parties that threatened the constitutional regime, highlighting its practical implementation through legislative norms. Considerable emphasis was placed on the legislative framework of Czechoslovakia. In particular, a comprehensive examination was undertaken to assess the content and implications of three pivotal statutes implemented in 1923, 1933, and 1936. The findings of this analysis revealed that certain stipulations embedded within these laws could be suitably adapted and implemented as established precedents for the national legislature. Based on these findings, it can be considered to be one of the best examples of militant democracy's application all over Europe.

Conclusion. Our findings on application of militant democracy against political parties that threatened the constitutional regime at least hint that this conception can be useful for the modern legislative activity and can help to create effective mechanisms to protect democracy.

Key words: *autocracy, militant democracy, political pluralism, rule of law, national security, constitutionalism, interwar Europe.*

Актуальність теми дослідження. Питання захисту демократії та застосування концепції войовничої демократії неодноразово перебувало в центрі уваги з боку науковців, однак що стосується історичного досвіду застосування цієї концепції, то це питання сьогодні є найменш дослідженим, що й зумовило актуальність тематики наукового дослідження.

Стан дослідження. Сутність та природа войовничої демократії розглядалися чималою кількістю науковців як і вітчизняних так і іноземних, зокрема у працях О.М. Бореславської, О.В. Грищук, А. Кіршнера, Я. Цукермана та інші. Проте, питання саме історичного досвіду реалізації у законодавствах країни міжвоєнній Європи войовничої демократії було розкрито лише у працях К. Ловенштайна.

Метою і завданням статті є розгляд історичного досвіду реалізації войовничої демократії у міжвоєнній Європі, що є важливим щодо розуміння сутності войовничої демократії та її застосування сьогодні.

Виклад основного матеріалу. Російсько-українська війна показала, що війни сучасності це вже не лише використання людського та технічного ресурсу на полі бою, а й залучення нестандартних методів ведення бойових дій. Власне, сукупність таких методів і їх використання називають гібридною війною [1, с. 262]. Історія має чимало прикладів використання методів саме гібридної війни задля досягнення поставлених цілей. Згадаймо легендарного троянського коня (XII ст. до н.е.) або залучення ілотів атенцями у війні проти Спарти (V ст. до н.е.).

У контексті сучасної боротьби демократій та автократій, методи гібридної агресії стали основним, якщо не головним видом конфронтації. Сучасна гібридна війна включає застосування різних методів та способів: від кібератак та використання енергії, як зброї до дестабілізації внутрішньої ситуації шляхом розпалювання ворожнечі на релігійному чи національному підґрунті. Особливим методом такої агресії можна назвати застосування політичних партій, що підтримуються ворожою державою, як метод дестабілізації внутрішньої ситуації. Досвід України демонструє, що такі суб'єкти політичного життя складають небезпеку для національної безпеки та існуванню самостійної держави як такої [2]. Усвідомлення реальності такої загрози є важливим для демократій Європи і особливо країн Балто-Чорноморського регіону. Якщо з Україною Росія перебуває у прямому військовому зіткненні, то з іншими державами Європи у гібридному.

Такі політичні партії за своєю суттю нагадують легендарного троянського коня з Гомерівської «Одіссеї». Подібно до нього, вони проникають до

«укріпленого міста», що у нашому випадку є парламент та органи місцевого самоврядування. При цьому, вони застосовують принцип політичного плюралізму задля реалізації своїх цілей. Окрім забезпечення різних соціальних груп можливості висловлювати власну позицію через своїх представників у політичних і громадських організаціях, цей принцип може бути використаний й для реалізації впливу «троянських партій» на законотворчий процес. Наслідки цього можуть бути трагічними або навіть фатальними для народу та його держави. Варто зазначити, що легітимізація права таких партій здійснювати цей вплив здійснюється народом шляхом виборів.

Таким чином, ми приходимо до парадоксальної ситуації: демократичний режим здатен сам себе ліквідувати, якщо цього забажає весь народ або значна його частина. Прикладом цього є перемога НСРПН на виборах до рейхстагу у 1930 р. Пізніше, у лютому 1933 р., було видано кілька надзвичайних указів, що забороняли проведення демонстрацій, зборів, скасовували свободу преси [3, с. 399].

Зважаючи на небезпеку повалення демократичного режиму цілком законним способом, постає потреба у засобах для його захисту. У контексті цього, вважаємо за доречним звернути увагу на вже існуючу в межах конституційного права концепцію **войовничої демократії**.

Вперше цей термін можемо зустріти у статтях німецького конституціоналіста Карла Ловенштайна ще у 1937 р. Ловенштайн, розуміючи загрозу поширення фашистських рухів у міжвоєнній Європі, закликав демократичні держави стати «одним фронтом» задля протидії їм. В умовах небезпеки, демократія має боротися за своє право на існування. Демократія повинна стати войовничою [4, с. 423].

У самій праці Ловенштайн не формулює визначення поняття «войовничої демократії», але узагальнюючи думки інших науковців [5 с. 395; 6 с. 21] та судову практику, як національну та і міжнародну [2, 7], можна сказати, що войовнича демократія являє собою *політико-правову концепцію, спрямовану на гарантування стабільності демократичного режиму та його захисту від тих, хто посягає на нього*. Звідси постає потреба в уточненні щодо того, як визначити «ворога демократії»? Звідси випливає й вагоме зауваження, що за належного обґрунтування, засоби войовничої демократії можуть бути використані проти будь-якого суб'єкта політичного життя. У свою чергу, це приносить чужорідний елемент авторитаризму, перетворюючи войовничу демократію на заряджену рушницю, котра може бути використана проти будь-якого суб'єкта політичного або громадського життя [8, с. 5].

У контексті заборони саме політичних партій – що є найпоширенішим проявом войовничої демократії – варто зазначити, що вона має місце лише за наявності певних умов, а саме: наявність достатніх доказів ризику для демократії чи свідчення про невідворотність такої загрози; формування цілісної картини розбудови політики, несумісної з концепцією демократичного суспільства, через виступи та дії, вчинені від імені партії. Таким чином, концепція демократії, що здатна сама себе захистити, полягає у тому, що демократія толерантна до усіх політичних ідей, окрім тих, що передбачають скасування демократії [2].

Розглянувши теоретичний аспект войовничої демократії та наголосивши на її актуальності сьогодні, варто звернути увагу на історичний досвід її застосування.

За досліджуваний проміжок часу був обраний саме міжвоєнний період у Європі. Зумовлено це фактом значного піднесення як лівих так і правих антидемократичних рухів у всіх державах тогочасної Європи [10, с. 973]. Країни, котрі продовжували залишатися демократичними – Норвегія, Швеція, Данія, Фінляндія, Естонія, Чехословаччина, Франція, Бельгія, Нідерланди, Велика Британія, Ірландія [4, с. 418] – постали перед проблемою протидії загрозам демократії. Була необхідність випрацювати механізм протидії антидемократичним рухам.

Ловенштайн, характеризуючи законодавчі заходи проти антидемократичних рухів, що були прийняті у цих країнах, відокремлює низку спільних для цих законів риси.

Повна заборона підричних рухів. Варто зазначити, що лише в окремих випадках законодавство розроблялося таким чином, щоб заборонити конкретні партії. Однак, як правило, таке законодавство формується дуже обережно, аби уникнути відкритої дискримінації будь-якого конкретного політичного руху. Тим самим зберігаючи демократичні принципи рівності перед законом і належної правової процедури в рамках верховенства права.

Закріплення у кримінальних кодексах правового інструментарію для боротьби з відкритими бунтами, повстаннями, заколотами, масовими заворушеннями тощо. Це змусило фашистські рухи стати обережнішими та уникати прямих актів спротиву, доки законні методи підриву держави зсередини та встановлення атмосфери подвійної законності не стануть гарантією остаточного захоплення влади шляхом державного перевороту [10, с. 645]. Деякі країни визнали за доцільне посилити свої кримінальні кодекси або запровадити спеціальне законодавство проти державної зради (Чехословаччина 1923 р. та Бельгія 1934 р.).

Наявність заборони приватних парамілітарних організацій, носіння військової форми або її частин, а також будь-яких інших сим-

волів, які слугують для публічного позначення політичних поглядів особи (Швеція (1933), Норвегія (1933), Фінляндія (1934), Нідерланди (1934), Чехословаччина (1933 і 1936), Бельгія (1934)). Найвідомішим прикладом таких парамілітарних організацій були так звані Захисні загони НСРПН (Schutzstaffel der NSDAP), котрі спочатку використовувалися для захисту очільників партії, а згодом перетворилися у репресивний інструмент нацистської диктатури. Використання військової форми та особливих символів було з метою викликати певні емоції та слугувало свого роду «рекламою» таких рухів.

Говорячи про сучасність, то як відзначає угорський науковець та колишній заступник голови ЄСПЛ Андраш Шайо [8, с. 12], подібно як до воєнізованої форми, під заборону можуть потрапити цілі релігійні обряди чи їх елементи, як це було у справі *Sahin v. Turkey* 2005 р. [11].

Обмеження свободи громадської думки, слова та преси з метою протидії незаконному використанню цієї свободи революційною та підривною пропагандою. У законодавстві деяких країн можна помітити, на перший погляд, такі недемократичні закони. До прикладу: Чехословаччина (1923), Фінляндія (1934), Швейцарія (1936). Проте такі дії були покликані на заборону поширення неправдивої інформації. Також такі дії як приниження існуючих політичних інститутів і образа гідності діючої влади та державних органів були визнані злочинами у Чехословаччині (1923), Фінляндії (1930 і 1934), Іспанії (1932), Нідерландах (1934). Зловживання правом свободи преси може нести небезпеку демократичному режиму.

У ряді держав можемо помітити вживання заходів проти участі державних службовців і працівників у будь-яких політичних партіях, як у Данії (1932) і Фінляндії (1926 і 1934), або в окремих партіях, які вважалися несумісними з демократичним і конституційним устроєм держави.

Як бачимо, на перший погляд всі вище перелічені риси скоріше свідчать про антидемократичний характер законодавства. Проте варто зазначити, що деякі обмеження є цілком виправдане часом та викликами. Більш детально сутність таких положень розглянемо на прикладі нижче.

Найґрунтовніше до питання захисту демократичного режиму шляхом реалізації концепції демократії, що бореться поставилися законодавці Чехословаччини. Беручи це до уваги, вважаємо за доречне звернути окрему увагу саме на законодавство цієї країни.

Перша Чехословацька республіка (1918–1938 рр.) була острівцем демократії посеред моря авторитаризму. Будучи у безпосередній близькості до Німеччини, Чехословаччина одною з перших постраждала від нацистського режиму. Непростим викликом для держави була її етнічна неоднорідність. Особливо це

стосувалося трьохмільйонної німецької меншини, яка була другим за чисельністю етносом у країні з населенням тринадцять мільйонів. Складності додавав й той факт, що німці компактно проживали на прикордонні з самою Німеччиною, що робило цей регіон потенційною жертвою німецької експансії, що власне і сталося.

Врешті-решт, у жовтні 1933 року була створена Судетсько-німецька партія (Sudetendeutsche Partei) на чолі з Конрадом Гейнляном. І хоча на початку, Гейнляйн відкидав звинувачення щодо своїх симпатій до націонал-соціалізму [13, с. 238], все ж саме ця партія зіграла важливу роль у подіях осені 1938 р.

Враховуючи такі виклики, Чехословаччина мала вжити заходів задля оборони демократії.

Першим законом, котрий був націлений на захист національної безпеки став Закон про охорону республіки (Zákon na ochranu republiky) 1923 року [14]. Приводом для прийняття цього закону стало вбивство міністра фінансів Алоїса Рашина анархістом Йозефом Шупалом. Це вплинуло на те, що безліч статей закону націлені на криміналізацію саме нападів на посадовців. Варто звернути увагу на розділ III «Загроза миру в Республіці та її військовій безпеці». Так, у статі 17 передбачена кримінальна відповідальність за створення та участь у таємній організації, метою якої є підриг незалежності, конституційної єдності або демократично-республіканського устрою держави. Покарання за такі дії полягає у позбавленні волі на строк від одного місяця до двох років. Окремо зазначено й покарання для службової особи, якій було відомо про існування такої організації, або про її збори і при цьому нею не було повідомлено про це відповідно до своїх обов'язків. У ст. 18 Закону закріплено покарання за поширення неправдивих новин у вигляді штрафу або ув'язнення строком від трьох днів до трьох місяців.

У 1933-му році був прийнятий Закон про припинення та розпуск політичних партій (Zákon o zastavování činnosti a o rozpouštění politických stran) [15]. У ч. 1 ст. 1 Закону зазначено наступне: **«Якщо незалежність, конституційна єдність, цілісність, демократично-республіканський устрій або безпека Чехословацької Республіки опинилися під підвищеною загрозою внаслідок діяльності політичної партії, уряд може припинити подальшу діяльність такої партії або розпустити її»**. У цій статті згадується термін «партія-замінник» (strana náhradní), що використовується для опису новостворених політичних партій, які мають очевидно ті ж підригні цілі або використовують ту саму назву, що й партія, діяльність якої була зупинена або розпущена. У визначенні звертається увага й на склад таких партій. Зокрема, в «партії-заміннику» можуть бути особи, які мали аналогічні посади в попередніх партіях, що були заборонені або розпущені. Такі партії також можуть

бути об'єктом заборони або розпуску. В сучасній боротьбі з «троянськими» партіями, варто звернути увагу на цей історичний приклад.

Стосовно процедури заборони, то вона полягає у тому, що Уряд мав негайно повідомити Першого Голову Вищого адміністративного суду стосовно постанови, за якою партія була розпущена. У свою чергу, Мандатна палата Вищого адміністративного суду, відповідно до своїх повноважень, протягом 15 днів з дня отримання такого повідомлення приймає рішення про те, які особи мають втратити депутатський мандат.

У травні 1936 року був прийнятий новий, набагато більш радикальний Закон про оборону держави (Zákon o obraně státu) [16]. Розуміння вже неминучої нової війни, примусили законодавця діяти відповідно. Так у ст. 39 Закону можемо побачити відсылку на вже згаданий Закон охорони республіки. Стосується це покарання за поширення інформації щодо підготовки та заходів мобілізації чехословацьких військ. Так, покаранню підпадає оприлюднення такої інформації навіть, якщо вона не була надрукованою. Закон перетворює всю державу і особливо прикордонні райони на бойову одиницю, яка готується до війни, що насувається. В умовах широких дискреційних повноважень уряду, значною мірою скасовуються конституційні гарантії та конституційні права. Закон передбачає у разі потреби воєнний стан навіть у мирний час. Таким чином, держава «випереджає тоталітарну війну тоталітарним миром». Як зазначає К. Ловенштайн: *«...можна сміливо стверджувати, що, всупереч усім очікуванням, Закон зберіг внутрішній мир у державі, стабільність республіки і, з належними застереженнями, верховенство права»* [10, с. 643].

Висновки. Сьогодення ставить нові серйозні виклики перед ліберальними демократіями Європи. Авторитарії, використовуючи гібридні методи агресії, намагаються досягти внутрішньої дестабілізації усередині демократичних держав.

Беручи це до уваги, є доречним звернутися до концепції демократії, що здатна себе боронити (войовнича демократія) з метою протидії потенційним загрозам. Прикладом таких загроз, може бути діяльність політичних партій, котрі, користуючись принципом політичного плюралізму демократичних режимів, діють з метою ліквідації самої демократії.

Розумне використання войовничої демократії потребує опрацювання історичного досвіду її застосування у законах держав Європи.

Характеризуючи законодавство демократичних держав міжвоєнної Європи, можна помітити їх спільні риси, що стосуються протидії відкритих повстань, заборони публічного носіння воєнізованої уніформи, певного обмеження сво-

боди слова тощо, обмеження права посадовців на участь у політичних партіях тощо.

Особливу увагу варто звернути на законодавство саме першої Чехословацької республіки. Будучи оточеною авторитарними режимами, ця держава була прикладом демократизму, республіканізму та не хтувала застосуванням войовничої демократії для конституційного демократичного ладу.

Так, закони 1923, 1933 та 1936 років, котрі були націлені на захист демократичного режиму, допускали обмеження певних прав та кримінальну відповідальність за створення та участь в організаціях, котрі націлені на повалення конституційного ладу. Варто зазначити, що останній закон 1936 р. значно обмежував громадянські права. Подібна радикалізація дій зумовлена небезпекою війни, що наближалася.

Список використаних джерел:

1. Є. Магда. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. Київ: КАЛАМАР, 2017. 268 с.
2. Постанова Верховного Суду про апеляційну скаргу Політичної партії «Опозиційна платформа – За життя» на рішення Восьмого апеляційного адміністративного суду від 20 червня 2022 року : Постанова; Верховний Суд від 15.09.2022 № П/857/8/22 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/vc8_2780-22
3. Бандурка, О. М., Швець, Д. В., Бурдін, М. Ю., Головка, О. М. та ін. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки ; вступ. слово О. М. Бандурки. Харків: Майдан, 2020. 618 с. ISBN 978-966-372-787-5.4
4. Loewenstein, K. «Militant Democracy and Fundamental Rights I.» *The American Political Review*. 1937, vol. XXXI, no. 3, pp. 417–432. URL: <https://www.jstor.org/stable/1948164> (date of access: 06.06.2023).
5. Santos J.-A. *Constitutionalism, Resistance and Militant Democracy*. Academia.edu Share research. URL: https://www.academia.edu/42721627/Constitutionalism_Resistance_and_Militant_Democracy (date of access: 06.06.2023).
6. Kirshner, Alexander S. *A Theory of Militant Democracy: The Ethics of Combatting Political Extremism*. New Haven: Yale University Press, 2014. ISBN 978-0-300-18824-0.7
7. Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey [GC], 41340/98, 41342/98, 41343/98 та ін. Judgment 13.2.2003 [GC]. URL: [https://www.eods.eu/elex/uploads/files/57baf1ce28e2b-CASE%20OF%20REFAH%20PARTISI%20\(THE%20WELFARE%20PARTY\)%20AND%20OTHERS%20v.%20TURKEY.pdf](https://www.eods.eu/elex/uploads/files/57baf1ce28e2b-CASE%20OF%20REFAH%20PARTISI%20(THE%20WELFARE%20PARTY)%20AND%20OTHERS%20v.%20TURKEY.pdf) (date of access: 06.06.2023).
8. Invernizzi Accetti, Carlo, and Ian Zuckerman. «What's Wrong with Militant Democracy?» *Political Studies* [online]. 2017, vol. 65, no. 1, pp. 182–199 [cit. 2020-07-03]. DOI: 10.1177/0032321715614849. ISSN 0032-3217. URL: https://www.researchgate.net/publication/301733767_Whats_Wrong_with_Militant_Democracy (date of access: 06.06.2023).
9. Дейвіс, Норман. Європа. Історія. Київ, 2000. (Norman Davies. Europe. A History.)
10. Loewenstein, K. «Militant Democracy and Fundamental Rights II.» *The American Political Review*. 1937, vol. XXXI, no. 4, pp. 638–658.13. URL: <https://www.jstor.org/stable/1948103> (date of access: 06.06.2023).
11. CASE OF LEYLA ŞAHİN v. TURKEY (Application no. 44774/98) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-70956> (date of access: 06.06.2023).
13. ČESAR, Jaroslav; ČERNÝ, Bohumil. *Politika německých buržoazních stran v Československu v letech 1918–1938. II, (1930–1938)*. Praha: ČSAV, 1962. 584 s.
14. Zákon 50/1923 Sb. na ochranu republiky úplně a aktuální znění. ASPI. URL: <https://www.aspi.cz/products/lawText/1/3259/1/2/zakon-c-50-1923-sb-na-ochranurepubliky?vtextu=Zákon%20č.%2050/1923%20Sb.,%20ze%20dne%201923.%20na%20ochranu%20republiky.#lema0> (date of access: 06.06.2023).
15. Zákon 201/1933 Sb. o zastavování činnosti a o rozpouštění politických stran úplně a aktuální znění. ASPI. URL: <https://www.aspi.cz/products/lawText/1/5791/1/2> (date of access: 06.06.2023).
16. Zákon 201/1933 Sb. o zastavování činnosti a o rozpouštění politických stran úplně a aktuální znění. ASPI. URL: <https://www.aspi.cz/products/lawText/1/5791/1> (date of access: 06.06.2023).